

Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of SocialSciences

ISSN: 1306-7877 e-ISSN: 2147-5644

Haziran / June 2019, 25 : 121-136

**Kutbe 'd-dîn-i İznik'in Mukaddime'si Merkezli Bir Anadolu Ağızları
Karşılaştırması**

A Comparison of Anatolian Dialects Based on Mukaddime of Kutbe 'd-dîn of İznik

Zeliha GADDAR

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı

Asst. Assoc. Dr., Çankırı Karatekin University, Faculty of Letters, Department of Turkish
Language and Literature

Çankırı/Turkey

zgaddar@karatekin.edu.tr

orcid.org/0000-0003-4707-8895

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29228/tbd.2007.25.6740>

Makale Türü / ArticleTypes: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 20 Mayıs / May 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 19 Haziran / June 2019

Yayın Tarihi / Published: 23 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / PubDateSeason: 23 Haziran / June 2019

Cilt / Volume: 25

Sayfa / Pages: 121-136

Copyright © Publishedby Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of SocialSciences.

Allrightsreserved. www.toplumbilimleri.com

Kutbe' d-dîn-i İznik'in Mukaddime'si Merkezli Bir Anadolu Ağzları Karşılaştırması

Öz: İznikli Kutbeddin b. Muhammed tarafından yazılan, pek çok yazma nüshası olan ve ilk Türkçe ilmihal olarak bilinen Mukaddime, XIV. yüzyıl özelliklerini bünyesinde barındırır. Zengin söz varlığı ile sade nesrin önemli örneklerinden biridir. Bu çalışmada, Türkçenin en eski metinlerinde geçen ve günümüzde başka lehçelerde veya Anadolu ağzlarında kullanıldığı halde Türkiye Türkçesinin ölçünlü (standart) dilinde görülmeyen sözcüklerin bazıları ele alındı. Eski Türkçeden başlamak suretiyle İznikli Kutbeddin b. Muhammed'in Mukaddime'si ve XX. yüzyıl arasındaki dil bağı kuruldu. Bu sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış metinlerde geçip geçmediği Tarama Sözlüğü'nden Anadolu ağzlarında kullanılıp kullanılmadığı Derleme Sözlüğü'nden tespitlerle ortaya konuldu. Ele alınan her sözcük için Divanü Lûgati't Türk'ten, Kutbeddin b. Muhammed'in Mukaddime adlı eserinden ve Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerden birkaç örnek verilerek geçtiği sayfa numaraları verildi. İznikli Kutbeddin b. Muhammed'in Mukaddime adlı eserindeki Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait söz ve yapıların günümüze kadar ulaştığı görülmüştür. Orhun Yazıtları'nda, Divanü Lûgati't Türk'te, Yusuf u Zeliha'da, Süheyl ü Nevbahâr'da, Yunus Emre Divanı'nda ve Mukaddime'de yer alan biti, göyni-, kağı-, şı-, şeş- vb. sözcükler günümüzde özellikle Anadolu ağzlarında yaşayan, Türk dili için kayda değer sözcüklerdir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili ve Edebiyatı, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu Ağzları, Söz Varlığı, Etimoloji.

A Comparison of Anatolian Dialects Based on Mukaddime of Kutbe' d-dîn of İznik

Abstract: Mukaddime written by İznikli Kutbeddin b. Muhammed, which many manuscripts and known as the first Turkish Catechism embodies XIV. century features. It is one of the most important examples of simple prose with rich vocabulary. In this study, some words appear in Old Turkic or modern Turkic languages or Anatolia dialects and don't appear in Turkey Turkish standart language came up. It is examined the linguistic relationship between İznikli Kutbeddin b. Muhammed's Mukaddime and tenth century since Old Turkish. It is examined if these words appeared in the texts belong to Old Anatolian Turkic or Anatolia dialects by using Tarama Sözlüğü, Derleme Sözlüğü. It is shown that in which text like Divanü Lûgati't Türk, İznikli Kutbeddin b. Muhammed's Mukaddime the examples appear and on which paper. The words and structures of Old Anatolian Turkic in İznikli Kutbeddin b. Muhammed's Mukaddime reached until today. Biti, göyni-, kağı-, şı-, şeş- and similar words included In Orhun Yazıtları, Divanü Lûgati't Türk,

Yusuf u Zeliha, Süheyl ü Nevbahâr, Yunus Emre Divanı ve Mukaddime are words living in nowadays especially Anatolia dialects, that are remarkable for the Turkish language.

Key Words: Turkish Language and Literature, Old Turkish, Old Anatolian Turkish, Anatolia Dialects, Vocabulary, Etymology.

GİRİŞ

İznikli Kutbeddin b. Muhammed tarafından yazılan Mukaddime, XIV. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini yansıtır. İlk Türkçe ilmihâl olarak değerlendirilen eser, halka islamiyeti, islamın şartlarını öğretmek amacıyla yazılmıştır (Üstünova, 2003, 7). Sade bir Türkçeyle kaleme alındığı için Türk dili tarihi bakımından önemli bir eserdir. Mukaddime metni üzerine bugüne kadar çalışmalar yapılmıştır ancak bu çalışmaların çok fazla olduğu söylenemez. Kerime Üstünova eserin Şahâbe'd-dîn Kudî nüshası üzerine “Kutbe'd-dîn İznikî Mukaddime” adlı giriş-inceleme-metin-sözlük içeren bir çalışma hazırlamıştır.

Bir dilin işlevsel gelişmişliği onu oluşturanların düşünsel, kültürel gelenekleri ve kullanımsal etkinlikleriyle gerçekleşebilir. Osmanlı Döneminde dinsel iletişim ve bilim dili olarak Arapça, edebi dil olarak Farsça'nın kullanılmış olması dil ve edebiyatla ilgili karşılaşılan önemli sorunlardan biri olmuştur. Aşık Paşa XIV. yüzyılda Türkçenin ihmal edilmişliğini “Türk diline kimsene bakmazıdı, Türklere hergiz(asla) gönül akmazıdı; Türk dahı bilmezidi ol dilleri, İnce yolu, ol ulı menzilleri.” sözleriyle eleştirmiştir. Bu dönemde sade, anlaşılabilir bir dille yazılan eserler Türk dili tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Oğuz Türkçesinin Anadolu'da teşekkülü devresinde Eski Türkçeye ait unsurlar biraz daha belirgin bir şekilde görülmüştür. Kutbe'd-dîn İznikî'nin “Mukaddime” adlı eserinde yer alan Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bazı sözler bugün Anadolu ağzlarında kullanılmaktadır. Bu sözcükler, ET'den günümüze kadar uzanan Türk dilinin söz varlığını göstermesi açısından önem taşır.

Bu çalışmada, Mukaddime'de yer alan, Eski Türkçeden beri Anadolu ağzlarında varlığını devam ettiren sözcükler ele alınmıştır. Böylece VII. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında dil bağı kurulmuştur. Mukaddime'den seçilen sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geçip geçmediği Tarama Sözlüğünden, Anadolu ağzlarında kullanılıp kullanılmadığı Derleme Sözlüğünden tespitlerle ortaya konmuştur. Sözcüklerin yapı ve anlamları hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu sözcüklere Divanü Lûgati't-Türk'ten, Süheyl ü Nevbahâr, Yunus Emre Divanı ve Yûsuf u Zelihâ gibi Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerden örnekler verilmiş, sayfa numaraları parantez içerisinde belirtilmiştir. Mukaddime'den örnekler verilirken Üstünova'nın çalışması kullanılmıştır.

MUKADDİME'DEKİ BAZI SÖZCÜKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

arķuri

ET'de *arķur-* "çapraz geçmek", *arķuru turķuru* "haçvari, çapraz" (ETG: 261) sözcükleri geçmektedir. Clauson, *arķuru* "çapraz, eğik" sözcüğünün *arķu* adından türetilmiş *arķur-* eyleminden geldiğini belirtmiştir: "*arķuru: perhaps Ger. of *arķur- Den. V. fr. *arķu; see arķuĉi; 'crosswise, slanting'*" (Clauson, 1972, 219). Gülensoy, *arķuri* "aykırı, ters" sözcüğünün yapısını şöyle göstermiştir: *arķu[k]+ru < *arķu[k]+ġaru* (Gülensoy, 2007, 78-70). DLT'de *arķuk* "aykırı" sözcüğü geçmektedir (DLT IV: 35).

arķuk kişi = söz dinlemez, kalp kimse (DLT I: 109-23)

SN'de *arķuri* [çal-] "yanlamasına [vur-],enine [vur-]" (CD: 587), YED'de "eġri, karşı, ters, aykırı, tersine" (MT: 346) anlamlarında kullanılmıştır.

Ṭuta yā ṭurup *arķuri* çalıcak

İki böler idi ḥıyar bigi çak (SN: 4481)

M'de *arķuri* "birbirinin tersine, çaprazlama" anlamlarında kullanılmıştır: "irte namāzinuñ vaķtı ġün toġacak yir bir *arķurısına* uğradıġından řoñra ġün toġıncaya degindür" (M: 11a / 12)

DS'de *arķurī* "aykırı, ters", *arķuru* "1. doġru, düz, 2. kestirme" (DS II: 327) anlamlarında geçmektedir.

bayı-

bayı- eylemi, *bay* "zengin" sözcüğünden +ı- addan eylem yapım ekiyle türetilmiştir. ETG'de *baya-* "müreffeh olmak, zenginleşmek" (ETG: 267), EUT'de *bayı-* "zenginleşmek, varlıklanmak" (EUTS: 36), DLT'de *bayu-* "zenginlemek, zenginleşmek" (DLT IV: 76, 77), KB'de de *bayu-* "zenginleşmek" (KB: 1114) biçiminde geçmektedir.

er *bayudı* = adam zenginledi (DLT III: 274-14)

YTS'de *bayı-* "zengin olmak" ve *bayıt-* "zengin etmek" türevi görülür (YTS: 28).

YED'da *bayı-* "zengin olmak, zenginleşmek" eylemi görülürken (MT: 349) SN'de görülmez. Ancak "zenginleştirmek" anlamında YZ'de *bayıt-*, SN'de *bayla-* eylemine rastlanır.

Benüm gibi bâzîrgân kim sagıncıla *bayır*

Bir pûla gücüm yitmez Mısır metâ'ın çatdum (YED: 221/4)

M'de *bayı*- "zengin olmak" eylemi görülür: "mâl bulam *bayıyam* işlemekte kurtulam dise mecmû' halk aña aħmak ve delü dirler" (M: 7b / 26)

DS'de *bayımak* (I) [*bayırmak*] eylemi "zengin olmak" karşılığındadır (DS II: 579). Anadolu ağzlarında "zengin olmak" anlamında *bay olmak*, *bayalmak*, *baymak* eylemleri de kullanılmaktadır (DS II: 583).

biti

ET'de *bitig* "yazı, harf, mektup, vasiyetname, kitap" (ETG: 269) biçiminde geçen sözcük, *biti*- "yazmak" eyleminden türetilmiştir. *Biti*- eylemi ise *biir*, *bir* < Çin. *Pi* < *piēt* "yazı fırçası" sözcüğüne +i- addan eylem yapım ekinin gelmesiyle oluşturulmuştur. Bu eylem ve türevleri ET'de, DLT'de, KB'de kullanılmıştır:

Biti- "yazmak", *bitigüçi* "yazıcı", *bitit*- "yazdırmak, istinsah ettirmek", *bitkâçi* "yazıcı" (ETG: 269); *biti* "gökten inen kitaplardan her biri", *biti*- "yazmak", *bitig* "yazma, yazı", *bitigü* "Türk diviti ve başka divitler", *bitik* "kitap; mektup; yazma, yazı, yazış; yazılı şey, kağıt", *bitil*- "yazılmak", *bitin*- "yazılmak, yazınmak, kendisi için başkasının yardımı olmaksızın yazmak", *bitiş*- "yazmakta yardım ve yarış etmek", *bitit*- "yazdırmak (DLT IV: 95-97); *biti*- "yazmak", *bitig* "mektup", *bitigçi* "katip", *bitigü* "kalem", *bitil*- "yazılmak", *bitin*- "yazılmak", *bitit*- "yazdırmak" (KB: 1124).

er *bitik bitidi* = adam kitap yazdı (DLT II: 325-7)

EAT'nin en önemli eserleri arasında yer alan YZ'de *biti* "1. Yazılmış şey, mektup 2. Satış Sözleşmesi" (Demirci - Korkmaz, 2008, 309); SN'de "mektup, name" (CD: 594); YED'de "mektup, yazılmış şey, amel defteri (MT: 352) anlamlarında kullanılmıştır.

Eger buyurasız icâzet gire

Yemen şâhunuñ *bitisini* vire (SN: 5221)

M'de *biti* "yazılmış şey, mektup; günah ve sevapların yazıldığı defter" anlamlarında kullanılmıştır. "sözünde yâ *bitisinde* yâ düzdüğü kitabında ya çok namâz kılar rükû'ın sücüdün uzadur yâ çok oruçlar dutar şadaqalar virür" (M: 34a / 21)

DS'de *biti* (I) [*bitgi* (II), *bitig* (V)] "1. defter, 2. mektup, 3. kitap, 4. forma, kitap parçası, 5. muska, 6. vesika, vekâletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere" (DS II: 710) anlamlarında geçmektedir.

göyni-

ET'de *köy-*, *kön-* “yanmak”, *köydür-* “yakmak, dağlamak”, *köyir-* “yakmak, dağlamak”, *köytril-* “yakılmak”, *könük-* “tamamıyla yanmak”, *könür-* kızartmak, dağlamak, yakmak” sözcükleri geçmektedir (ETG: 269). Bu sözcüklerin *kö- eylem kökünden geldiği karşılaştırma yolu ile görülebilir (ayr. krş. TT *kömür*, *körük*, *köz*). Yanmak anlamındaki *göyni-* eylemi *-(ü)n-* ve *-i-* eylemden eylem yapım ekleriyle türetilmiştir. DLT'de *köy-* “yanmak, yakmak”, *köytür-* “yakmak, yaktırmak”, *köyür-* “yakmak, yaktırmak”, *köyük* “yanmış, yanık” sözcükleri geçmektedir (DLT IV: 368-369).

YTS'de *göy-* eyleminin şu türevlerine yer verilmiştir: *göynük* “1. Acı, yanık, yanmış, yanma, kızarmış, ıstırap, keder. 2. Hararet”, *göynüklü* “1. gönül yakıcı, acıklı, yanık, etkili. 2. Bağı yanık”, *göyündürme* “çok acıyıp yanan bir yara”, *göyündürmek* [*göydürmek*] “yakmak”, *göyünmek* [*göynemek*, *göynümek* (I), *gövünmek*, *göyemek*] yanmak, *göyne* *göyne* [*göyünü* *göyünü*] “yana yana”, *göyüne gelmek* “yanıvermek, içi acımak, merhamet ve şefkat duymak (YTS: 99)

YZ'de *göyin-*, *göyün-* “yanmak” (Demirci - Korkmaz, 2008, 338); SN'de *göyin-*, *göyne-*, *göyün-*, *göyüne-* “yanmak” (Gaddar, 2012, 396-397); YED'de *göy-* “için için yanmak, parlamak” (MT: 368) anlamında kullanılmıştır.

Şeh-i Hâverân'ın *göyü*ndi özi

Elin şundi tutdı didi kendüzi (SN: 4569)

M'de *göyni-* “yanmak” anlamında kullanılmıştır: “şunuñ gibi kim haq ta'âlâ bir kuş yaratmışdur semender dirler eti ve derüsi ve yüki vardır od içinde olur yanmaz ve *göynimez*” (M: 5b / 1)

DS'de *göy-* eyleminden türetilmiş sözcükler geçmektedir: *gögnük* (I) [*göğüntü* (I), *gönük* (II), *göynük* (I)] “az yanmış, ateş karşısında renk değiştirmiş kumaş”, *gögnük* (IV) [*göynük* (II)] “üzüntüden ağlar duruma gelme”, *gögnükmek* “1. üzülme, 2. meraklanmak, 3. üzüntüden ağlar duruma gelme”, *gögnüksü* [*gögnügsü*, *göğüntü* (II)] “yanık kokusu”, *gögnümek* (II) [*göyünmek*, *göğünmek* (II), *gönmek*, *gönümek* (II), *göynümek* (II), *göyünmek* (I)] “yanacak derecede ısınmak, hafif sararmak”, *göynemek* (II) [*göynemeyh*] “yana yakıla ağlamak” (DS IV: 2132-2133, 2172).

kağı-

ET'de *kağı-* “kızmak, öfkelenmek” biçiminde kullanılan sözcük *kak-* eyleminden *-i-* eylemden eylem yapım ekiyle türetilmiştir. Clauson, sözcüğün “(birine) öfkelenmek, küfretmek” anlamlarının olduğunu ve Eski Uygur Türkçesinde kullanıldığını belirtir: “*to be angry (with someone Abl.), to abuse*’. Uyğ. VIII ff. Bud. Övkeleser *kakısar* ‘if he is angry’ (Hend.) *Suv. 595*” (Clauson, 1972, 609). ETG'de *kağın-* sözcüğü “pişman olmak” anlamında geçmektedir (ETG: 277).

DLT'de *kakı-* "birine kızmak, darılmak" eylemi yanında bu eylemin türevlerinin geçtiği de görülmektedir: *kakığ* "kakıma, kızma, istemezlik rağmen", *kakış-* "birbirine kızışmak, birbirinin başına vuruşmak", *kakıt-* "kızdırmak, canını sıktırmak" (DLT IV: 252)

ol andın *kakıdı* = o, ona kızdı, yaptığı işten darıldı (DLT III: 269-12)

YTS'de *kağı-* ve *kağı-* biçimleri "1. öfkelenmek, kızmak, 2. itiraz etmek, karşı gelmek, 3. azarlamak, takdir etmek" anlamlarında geçmektedir. Aynı zamanda sözcüğün şu türevlerine de yer verilmiştir: *kağığan* "öfkeli, hiddetli", *kağığanlık* "öfkellik", *kağımağlı* "öfkeli, hiddetli", *kağınç* "1. hiddet, öfke, sitem, başa kakma, 2. kalkma, kalkış, harekete geçiş." *kağınmağ* "1. gazaba uğramak, 2. öfkelenmek", *kağırlanmağ* "hiddetlenmek, öfkelenmek, kızmak", *kağıtmak* "öfkelenmek, kızdırmak" (YTS: 122)

YZ'de *kağı-* / *kağı-* "kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek" (Demirci - Korkmaz, 2008, 350); SN'de *kağı-* / *kağı-* "kızmak, öfkelenmek, *kağınç* "hiddet, öfke, kızgınlık" (CD: 617); YED'de *kakı-* "kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek" (MT: 378) anlamlarında kullanılmıştır.

Mâlik Reyyân ol kamuya *kağıdı*

Kimini sürdi kimini tokdadı (YZ: 710)

M'de *kağı-* "öfkelenmek, kızmak, karşı gelmek, azarlamak" yanında *kağığan* "öfkeli, hiddetli", *kağımağlık* "öfkelenme, kızma durumu; kızgınlık" şekilleri de kullanılmıştır: "bir ulu pâdişâh var-ımuş heybetlü ve *kağıyub* hışm itdügi kişi kahr idermiş" (M: 5a/29)

DS'de *kakımak* [*kakınmak* 2] eyleminin "öfkelenmek, darılmak, kızmak" anlamlarında kullanıldığı görülür (DS VIII: 2602-2603).

kağır-

kı 'yansıma' sözcüğünden +*gır-* addan eylem yapım ekiyle türetilmiştir. ET'de *kı* "ünlem, nida sözü"; *kıtır-* "bağırmak"; *kıtırıuş-*, *kıtırıuş-*, *kıtırıuş-*, *kıtırıuş-* "bağırmak" sözcükleri geçmektedir (ETG: 280). DLT'de *kı* "nida 'ya'sı yerine; çağırma edatı", *kıkı* "gürültü", *kık(ı)r-* "yüksek sesle çağırma, bağırma; haykırma", *kıkırıuş-* "çağırma, bağırma" sözcüklerine yer verilmiştir (DLT IV: 311, 313).

er *kıkırdı* = adam yüksek sesle çağırdı (DLT II: 83-14)

YTS'de *kağır-* biçimi ve türevleri görülür: *kağırdıcı* [*kağırdıcı*] "çağırıcı, seslenici, tellal", *kağırılmak* [*kağırılmak*] çağırılmak, *kağırışmak* [*kağırışmak*] "bağırmak, haykırma", *kağırmak* "çağırma, davet etmek, seslenmek, haykırma", *kağırtmak* "1. Tellal çağırma, nida ettirmek, 2. çağırma, davet ettirmek" (YTS: 136).

YZ'de *kığır*- "seslenmek, bağırarak, çağırarak" (Demirci - Korkmaz, 2008, 356); SN'de *kığır*- / *kığur*- "çağırarak, davet etmek" (Gaddar, 2012, 462); YED'de *kığur*- "çağırarak, davet etmek, okumak, seslenmek, haykırmak" anlamlarında kullanılmıştır (MT: 380).

Kığırdı vezîrini didi aña

Ki ben kaldum işbu şavaşdan taña (SN: 2604)

M'de *kığır*- eyleminin "çağırarak, davet etmek, seslenmek; balgam çıkarmak için öksürmek" anlamlarıyla, *kığırt*- eyleminin "çağırtmak" anlamıyla geçtiği görülmektedir: "kim anda müsülmânlar 'alâmeti ola şaklamak gerek *kığırt*mak gerek issi bulununca eger bulunmazsa issi câncun yoksullara üleşdürmek gerek" (M: 23a / 37)

DS'de *kığırmak* (I) "1. Çağırarak, davet etmek; 2. Koyun ve keçileri çağırarak" anlamlarıyla karşılanmıştır (DS VIII: 2790).

şı-

ETG'de *sı*- "kırmak, yenmek" ve türevi *şın*- "kırılmak, parçalanmak, sınılmak" görülmektedir (ETG: 293). Bu eylem ve türevleri DLT'de ve KB'de de görülür: *sı*- "kırmak, bozmak, ezmek, kırılmak", *şın*- "kırılmak, bozulmak, incinmek", *şınuk* "kırılmış, kırık" (KB: 1228-1229), *sı*- "kırmak; bozmak; yenmek, galebe etmek", *şın*- "kırılmak, bozulmak, incimek", *şınğuk* / *şınuk* "kırık, kırılmış", *şıyu*- "yenmek, bozmak, yarmak" (DLT IV: 510, 515, 517, 520)

ol otunğ *şıdı* = o, odun kırdı (DLT III: 249-2)

YTS'de *sı*- eyleminin "kırmak; bozmak, nakzetmek; yenmek, mağlup etmek, tepelemek" anlamları yanında "aşağı görmek; gereğini yapmamak, bertaraf etmek, reddetmek, hiçe saymak, kabul etmemek; yıkmak, harap etmek" biçiminde yeni anlamlar kazandığı ve farklı türevlerinin ortaya çıktığı görülmektedir (YTS: 186).

YZ'de *sı*- "kırmak, bozmak" (Demirci - Korkmaz, 2008, 382); SN'de "kırmak, parçalamak; bozmak, yenmek; yeminini bozmak" (CD: 633); YED'de *sı*- "kırmak, bozmak, yenmek, bozguna uğramak" (MT: 399) anlamlarında kullanılmıştır.

Sevinüp derisine şıgmaz idi

Şodı 'ahdı vü tevbesini şıdı (SN: 5309)

M'de *şı*- "kırmak, bozmak" eylemi ve *şın*- "kırılmak, bozulmak, zayıf düşmek" türevi geçmektedir. Ayrıca *şın*- eylemi *şına gör*- "zayıf düşürmeyi sürdürmek" biçiminde birleşik eylem olarak kullanılmıştır: "ba'zı peygamber ve veliler kim şan'at işlerlerdi yâ koyun güderlerdi nefslerin şıyup zahmet virmeg-içün" (M: 7-a / 29)

Bugün ölçünlü dilde kullanılmayan *sı-* eyleminin Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir: *sımak* (II) “bozmak (sözü, emri, yemini)”, *sımk* (I) “kırık, çıkık” *sımk* (IV) “kırgın, dargın”, *sımkçı* [*sımkçı*] “kırık, çıkık bağlayan kimse”, *sımkçılık* “kırık ve çıkık kemikleri yerine getirip sarma, bağlama becerisi”, *sımklamak* “kırık ve çıkıkları sarmak”, *sımkmak* (II) “zayıflamak, cansızlaşmak”, *sımmak* (I) kırılmak, *sımmak* (II) “2. yenilmek, geri çekilmek”, *sımmak* (VI) “2. Bozulmak” (DS X: 3608, 3611, 3612, 3613).

süci

süci < *süçig* < *sütçig* sözcüğü *süt* sözcüğünden *-çig* addan ad yapım ekiyle türetilmiştir. “Süt gibi, tatlı” anlamlarını karşılar. Hamilton, *-sığ /sig ~ (-ç + -s-)* *-çig / çig* ekinin “-e benzeyen, gibi” anlamı veren bir ek olduğunu belirtmiştir (Hamilton, 1998, 257). Gabain de ekin “gibi, benzer” anlamı katdığını belirtir ve ekin yapısını +*sı-* ve *-ğ* biçiminde gösterir (ETG: 48). *Süçig* sözcüğü ETG’de *süçig* “tatlı” (ETG: 295); EUTS’de *süçüg* (= *süçig*, *süçük*) “1. Tatlı şarap, 2. Tatlı, lezzetli” (EUTS: 213); DLT’de *süçik* (*süçük*) “tatlı, içilecek şey, şarap” (DLT IV: 547), KB’de *süçig* “tatlı, içilecek şey, şurup” (KB: 1234) biçiminde görülmektedir:

bu er ol telim *süçik* içürgen = bu adamın adeti çok şarap içirmektir (DLT III: 157-11)

YTS’de *süci* [*sücü*, *süçi*], “1. Şarap, 2. içki içme” anlamlarıyla karşılanmıştır. Ayrıca sözcük, deyim olarak kullanılmıştır: *süci* [*sücü*, *süçi*] *başma ur-*, [*süci* [*sücü*, *süçi*] *ur-*] “içki dokunmak” (YTS: 195)

SN’de *süci* “içki, şarap” (CD: 635); YED’de *süçi* “şarap” (MT: 401) biçimleri görülür:

Agu içerse nûş olsun *süçi* içerse hoş olsun

Yûnus ile yoldaş olsun gelsün Allâh'ına giden (YED: 265-5)

M’de *süci* sözcüğü *içki* anlamında kullanılmıştır: “dahı ulu günâh işlenicek süci içmek ve zinâ itmek ve (...) gibi” (M: 4b / 31)

Anadolu ağızlarında *süci*, *sici*, *sücü*, *sünci* sözcükleri “şarap” anlamında kullanılmaktadır (DS X: 3704, 3705).

şuşalık

Sözcük, *susa* (< *su+sa-g*)+*lık* yapısındadır. ETG’de *sūwsālak* (*br*) “susamış, susama” görülür (ETG: 295) Clauson *susalık* sözcüğünü *thirst* “susuzluk” olarak tanımlar. Ayrıca sözcüğün Türkische Turfantexte ve Nehcü’l Feradis’te kayıtlı olduğunu bildirir (Clauson, 1972, 793).

YTS'de *şuşalık, şusalık, susalık [şuşarlık]* sözcüklerinin “susama, susukluk” anlamında kullanıldığı görülmektedir (YTS: 195)

YED'de *susalık* “susuzluk, susama, suya doymamak” sözcüğü geçmektedir (MT: 401):

Denizler olsa bir kadeh *susalıgum* kanmaz benüm

İnildümi yenemezem gözüm yaşı dinmez benüm (YED: 226/1)

M'de *şuşalık* sözcüğü “susuzluk” anlamında kullanılmıştır: “bir kişi yiyecek karnı toyar *şuşalıgı* şu iccek kınar ‘avratla yatup tırıncağ oğul kız haşıl olur” (M: 39a / 30)

DS'de *şuşalık* sözcüğünü tespit edemedik. Ancak TS'te *susak* sözcüğünün halk ağzında “susamış olan, susayan” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (TS: 1821).

şeş-

EUTS'de sözcük, *säş-* “çözmek, başını açmak” (EUTS: 201) biçiminde görülür. DLT'de *şeş-* / *şiş-* “çözmek” biçiminde geçmektedir. Ayrıca sözcüğün *sesin-* “-at- bağından çözülmek üzere olmak”, *şeşil-* “çözülmek, ayrılmak”, *şeşlin-* “çözülmek, bağından boşanmak”, *şeştür-* / *şeştür-* “çözdürmek”, *şeşü-* “gevşemek, çözüleyazmak”, *şeşük* “çözük, çözülmüş” türevleri de kaydedilmiştir (DLT IV: 507, 508, 557). KB'de *sesiş-* “ayrılmak” türevi geçmektedir (KB: 1227).

er tügün *şeşdi* = adam düğüm çözdü (DLT II: 293-4)

YTS'de *şeş-* / *şiş-* “çözmek” ve *şeşil-* / *şişil-* “çözülmek” türevi yer alır (YTS: 198).

YZ'de *şeş-* / *çiş-* / *şiş-* “çözmek” (Demirci - Korkmaz, 2008, 316, 388); SN'de *şeş-* “çözmek” anlamında (CD: 636); YED'de *şeş-* “çözmek, ayrılmak, başını koparmak” (MT: 403) anlamlarında kullanılmıştır.

Geñezce *şeşer* düğümü uşlı kişi

Güce görse çıkar cāhilüñ dişi (SN: 1198)

M'de *şeş-* “çözmek” anlamında geçer: “ölüyi sinleye koyucağ kefenin *şeşüp* kibleidin (4) yaña yöneldip komağ gerek” (M: 20b / 3)

DS'de *çeş-* (II) eyleminin “*düğümü çözmek*” anlamında kullanıldığı görülürken (DS III: 1148); *şeş-*, *şiş-* eylemlerinin bu anlamıyla kullanılmadığı, farklı anlamlarda kullanıldığı görülür (DS X: 3764).

şamzur-

tam- eyleminden *-oz-* ve *-ur-* eylemden eylem yapım ekleriyle türetilmiştir. “damlatmak” anlamında ETG’de *tamış-* eylemi (ETG: 296); EUTS’de *tamış-*, *tamuz-* eylemleri (EUTS: 222); DLT’de *tamıt-*, *tamuz-* eylemleri (DLT IV: 568, 569) geçmektedir.

YTS’de *şamzur-* [*damzır-*, *damzur-*, *şamzır-*] “damlatmak” eylemi görülür (YTS: 201).

YZ’de, SN’de, YED’de geçmeyen *şamzur-* “damlatmak” eylemi M’de geçer. “eger şu yolundan nesne şamzursalar varsa içine gecse” (M: 25a / 38)

Anadolu ağızlarında *tamzır-*, *damzır-*, *damzıt-* eylemleri “damla damla akıtmak, damlatmak” anlamında kullanılmaktadır (DS X: 3818). DS’de ayrıca bu sözcüğün *damzır*, *damzırık* “bir damla” gibi türevleri de yer alır (DS IV: 1353).

tütün

Sözcük, *tüt-* eyleminden *-ün+* eylemden ad yapım ekiyle türetilmiştir. EUTS’de *tütün* sözcüğü “1. Mesken sayımında alınan vergi, 2. duman” (EUTS: 260) anlamlarıyla; ETG’de, DLT’de, KB’de “duman” (ETG: 303; DLT IV: 678; KB: 1258) anlamıyla geçmektedir.

ot *tütün* tütetti = ateş duman tütüttü (DLT II: 299-8)

YTS’de *tütün* ve *dütün* biçimi “duman” anlamıyla karşılanmıştır (YTS: 76).

SN’de, YED’de *tütün* [*dütün*] “duman” geçmektedir (CD: 603,642, MT: 362, 408).

Çü odum yana ve *tütünüm* düte

Qarār işbu gönlüm nitesi tuta (SN: 4735)

M’de *tütün* “duman” ve *dütün* “tütün, duman” biçimi geçmektedir: “yağūd burnından ve boğazından içerü toz ve *dütün* veyā siñek gitse” (M: 25b / 17), “kacan gözedecek yirde bulut ya *tütün* yā toz olsa” (M: 24a / 35)

Anadolu ağızlarında *tütün* [*tütü* -2], *duman* anlamında kullanır (DS: 4015, 4016)

yalın

ya- “yanmak” eyleminden *-l-* eylemden eylem yapım eki ve *-(t)n+* eylemden ad yapım ekiyle türetildiği düşünülmektedir (Gülensoy, 2007, 1045). Sözcüğün *ya-* kökünden geldiği karşılaştırma yoluyla da görülebilir: ET. OT. *yak-* (< *ya-k-*) “yakmak”, *yakığ* (< *ya-k-ığ*) “-şişkinlik ve benzeri şeylere yakılan- yakı (yakıcı ilaç olması sebebiyle)”, *yal-* (< *ya-l-*) “yanmak”, *yaldra-* (< *ya-l-dur-a-*) “parlamak”, *yalçık* (*ya-l-çık*) “ay”, *yalngu-* (< *ya-l-ng-u-*) “tutuşmak”, *yan-* (< *ya-n-*) “yanmak”, yaşın (< *ya-ş-ın*) “şimşek” ... EUTS’de *yalan* “alev”, *yalın* “alev, parıltı” sözcüğü ve *yalına-* “alevlenmek, yanmak, parlamak”, *yalınla-*

“alevlenmek”, *yalmı*ğ “alevli, parlak” türevleri geçmektedir. ETG'de, DLT'de, KB'de de *yalmı* “alev” sözcüğü görülür (ETG: 308; DLT IV: 735, KB: 1269).

ot *yalmı* = ateş alevi (DLT III: 23-12)

SN'de *yalmı*ñ “alev” sözcüğü geçmektedir (CD: 646).

Kayurmaya kim aç ola yā *yalmı*ñ

Oda şala cān burcalarsa *yalmı*ñ (SN: 2638)

M'de *yalmı*, “alev, od” anlamında kullanılmıştır: “īmānuñ nūrı az kaldı kim benüm *yalmı*numı söyündüre bilgil kim bu ucmağ ehlinüñ ve tamu ehlinüñ lezzetinüñ ve ‘azābınuñ merātibi iñen çokdur” (M: 3b / 34)

DS'de *yalmı* (I) 1. [yalaz (I)], “alev” anlamında geçmektedir (DS XI: 4541).

yavu

Sözcüğün *yaba* “yaban” sözcüğünden geldiği görüşü ileri sürülmektedir (Gülensoy, 2007, 1090). b sesinin v sesine döndüğü görülür (sab > sav, yabız > yavuz, ebir- > evir- vb). DLT'de *yava* / *yawa* / *yafa* sözcüğü “sıcak, kuytu -yer- anlamında geçmektedir (DLT IV: 760). KB'de *yawa* “heder, boşu boşuna, gereksiz” biçiminde bu sözcüğe rastlanmaktadır (KB: 1274). *yawa kıl-* birleşik eylemi “kaybetmek” anlamında kullanılmıştır:

mini terk bulamaz tilegli sewe / kalı bulsa tutmaz kılur terk *yawa* = seven ve dileyen beni kolay bulamaz / bulsa bile tutamaz ve çabuk *kaybeder* (KB 699)

YTS'de *yava* [*yavu*] “1. Zayi, yitik, kaybolmuş, kayıp. 2. Başiboş gezen, sahipsiz” sözcüğüne ve *yavacı* “sahipsiz, yitik, başiboş havyan emanetçisi”, *yavitmak* “kaybetmek, saklamak” türevlerine yer verilmiştir. Sözcüğün birleşik eylem olarak kullanıldığı da görülür: *yava* [/ *yavı* / *yavu*] *kılın-* [/ *kılun-*] “kaybedilmek, kaybolmak, görünmez olmak”, *yava* [/ *yavı* / *yavu*] *kıl-* [/ *kıl-*] “kaybetmek, yitirmek” (YTS: 238, 239)

SN'de *yavı* / *yavu* “kayıp, zayi, yitik” (Gaddar, 2012, 620): YED'de *yavı kıl-* “kaybetmek, ortadan kaldırmak”, *yavı var-* “kaybolmak” biçimlerinde geçer (MT: 413).

Bilüñ artuğ ola vü bilüñ kavı

Faşıh ola dilüñ nicece *yavı* (SN: 4642)

M'de *yavu* sözcüğü “kayıp, yitik” anlamlarında kullanılmıştır: “andan ol nesne uğurlansa yā *yavu* varsa ikileyin ol girü kalan mālından şülüşinden çıkarmak gerek bir kişiye kim gendüye hac farzdur” (M: 28a / 31)

DS'de *yava* (II), "sürüden ayrılan hayvan" ; *yava* (III) [*yavı* (II), *yavi* (II), *yavı* (III)], "yitik" anlamında geçmektedir (DS XI: 4203).

yığ-

EUTS'de "engel olmak, alıkoymak" anlamlarında görülmeyen sözcük, DLT'de *yığ-* "yığmak, toplamak; bir şeye engel olmak, alıkoymak" (DLT IV: 779) biçiminde kayıtlıdır. Ayrıca DLT'de sözcüğün "bir şeyden alıkoymak" anlamı taşıyan *yıgtur-* türevi de görülür (DLT IV: 782). KB'de *yığ-* "engel olmak, alıkoymak" ve *yığın-* "kendi kendini engellemek" türevi kullanılmıştır (KB: 1276)

ol meni aşka *yıgdı* = o, beni yemekten alıkoymdu (DLT III: 61-4)

YTS'de *yığ-* "1. menetmek, engel olmak, 2. esirgemek, yoksun bırakmak" eylemi ve *yığıcı* "engel, mani", *yıgıl-* "menedilmek", *yıgıldır-* "çekindirmek, sakındırmak, menetmek", *yıgılın-* [*yıgılın-*, *yıgılın-*] "çekinmek, kaçınmak, nefisini menetmek, sakınmak" türevleri yer almaktadır. (YTS: 243)

Sözcük, SN'de *yığ-* "engellemek, menetmek, yasaklamak" (CD: 650); YED'de *yı-* "menetmek, engel olmak, uzaklaştırmak" biçiminde geçer (MT: 414).

Beni öldi şağıl sen olğıl esen

Yolum *yığmağıl* tatlı dil ile sen (SN: 3904)

M'de *yığ-* eylemi "engel olmak, yoksun bırakmak" anlamlarında kullanılmıştır: "anlaruñ maşşüdları (...) tã'atdan mâni' olan işlerden *yığmağ* ve *yıgrendürmek* âhiret devleti ve pâdişâhlığı ve hağ ta'âlâ hazretinde muğarreb ne-y-ile olur anı bildürmek-idi (M: 2a / 22)

DS'de *yığmak* "dileğini geri çevirmek" sözcüğü geçmektedir (DS XI: 4263). Anadolu ağzlarında *yığ-* "engel olmak" eyleminin *yıgan* "kağnyı dağdan indirirken firenlemek için teker önüne konan çalı", *yıgar* "1. iniş yolda arabanın yavaşlaması için arka tekere takılan zincir, 2. "araba okunun yere değmemesi için ucuna geçirilen düşey kazık" türevleri de kullanılmaktadır (DS XI: 461, 462).

yülü-

yülü- eylemi, *yül-* [~ *yul-* "koparmak, yolmak" (ETG: 313); "1. Yolmak, almak, 2. Pazarlıkla alışveriş etmek" (EUTS: 304)] eyleminden *-ü-* eylemden eylem yapım ekiyle türetilmiştir. EUTS'de *yula-* "almak, koparmak, zorla elde etmek" eylemi ve *yülüğü* ~ *yülüğü*~ *yülüğü* "ustura" sözcükleri geçmektedir (EUTS: 304). İKKP'de "koparmak, yolmak" anlamlarında *yülü* eylemi kullanılmıştır: kuş kuzgun suğar *yulıyur* (İKKP: 27). DLT'de *yülü-* "yülümek, tıraş etmek" eylemi ve *yülüğü* "saç tıraş eden ustura", *yülil-* "yolunmak", *yülit-* [*yülüt-*] "yülütme, tıraş ettirmek" türevleri görülür (DLT IV: 824).

er saç *yülidi* = adam saç yülüdü, tıraş etti (DLT III: 90-12)

YTS'de *yülü-* "tıraş etmek, saç ve sakalı kazımak" eylemi ve *yülüğen* "ustura", *yülük* "tıraşlı, tüysüz", *yülün-* "tıraş edilmek" *yülüt-* [*yülit-*, *ülit-*, *ülüt-*] "tıraş ettirmek" türevleri yer almaktadır (YTS: 254):

SN'de *yüli-* "tıraş etmek" eylemi kullanılmıştır (CD: 653):

Revân gördi ol arada bir kılın

Geyür gök *yülimiş* başınuñ kılın (SN: 4620)

M'de *yülü-* "tıraş etmek, saç ve sakalı kazımak" ve *yülüt-* "tıraş ettirmek, saçını ve sakalını kestirmek" türevi kullanılmıştır: "biri dahı oldur kim saçın *yülütme*ye belki birez ucından kese" (M: 27b / 37)

DS'de *yülü-* [*yüle-* (I)-2, 3; *yüne-*], "1. tıraş etmek, kazımak, 2. yolmak, koparmak (çiçek, meyve vb. için)" anlamlarında geçmektedir. Ayrıca Anadolu ağzlarında *yülüğen* [*yüleği-1*] "1. ustura", *yülük* "sakalsız", *yülün-* "1. tıraş olmak, 2. tüyü dökülmüş olmak", *yülüt-* (I) [*yület-* (II)] "1. tıraş ettirmek, tüylerini yolmak, 2. ormandaki ağaçları iyice budamak" sözcükleri kullanılmaktadır (DS XI: 4330).

SONUÇ

Kutbe'd-dîn İznikî'nin "Mukaddime" adlı eserinde Standart Türkiye Türkçesinde görülmeyen ancak Anadolu ağzlarında yaşayan günümüz için arkaik sayılan sözcüklere rastlanmıştır: arkurı, bayı-, biti, göyni-, kağı-, kığır-, sı-, süci, şuşalık, şeş-, tamzur-, tütün, yalın, yavu, yığ-, yülü-. Mukaddime'deki bu tarz sözcük sayısı daha da arttırılabilir: yancuk "kese", karañu "karanlık", karı- "ihtiyarla-" vb. Mukaddime'de geçen bu sözcükleri Divanü Lûgati't Türk'te, Yusuf u Zeliha, Süheyl ü Nevbahâr, Yunus Emre Divanı gibi Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerde de görmek mümkündür.

Bir eserin söz varlığı, büyük ölçüde döneminin dilini yansıtır. Mukaddime, XIV. yüzyıl Türkçesinin (dilimizin Eski Anadolu Türkçesi döneminin) özelliklerini yansıtmaktadır. Hem Eski Anadolu Türkçesi hem de Eski Türkçe dönemine ait sözcükler içermesi Orta Asya'dan Anadolu'ya getirilen dil ve kültür birikimini göstermektedir. Yeni yazı dili oluşturulurken yazar ve şairlerin dilinin halktan uzak olması düşünülemez. Bu durum, Mukaddime'de yer alan ancak Standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan, bugün Anadolu ağzlarında kullanılmaya devam eden bu arkaik sözcüklerin o dönemde halk arasında yaygın olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

KISALTMALAR

CD: Cem Dilçin

DS: Derleme Sözlüğü

DLT: Divanü Lûgati't-Türk

EAT: Eski Anadolu Türkçesi

ET: Eski Türkçe

ETG: Eski Türkçenin Grameri

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

İKKP: İyi ve Kötü Kalpli Prens

KB: Kutadgu Bilig

M: Mukaddime

MT: Mutafa Tatçı

OT: Orta Türkçe

SN: Süheyl ü Nevbahâr

TS: Türkçe Sözlük

TT: Türkiye Türkçesi

YED: Yunus Emre Divanı

YZ: Yûsuf u Zelihâ

KAYNAKÇA

Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005.

Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk*. 4 cilt. Ankara: TDK Yayınları, 2006.

Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

Demirci, Ü. Özgür - Korkmaz, Şenol. *Yûsuf u Zelihâ*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008.

Derleme Sözlüğü. 12 cilt. Ankara: TDK Yayınları, 1982.

Dilçin, Cem. *Mes'ûd bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.

Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 1983.

Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 1988.

Gaddar, Zeliha. *Süheyl ü Neobahâr'ın Dilbilgisel Özellikleri ve Dizini*. Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2012.

Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi I-II*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

Hamilton, James Russell. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*. Ankara: Simurg Yayınları, 1998.

Gülsevin, Gürer – Boz, Erdoğan (ed.). *Türkçenin Çağdaş Sorunları*. İstanbul: Divan Yayınevi, 2006.

Tatçı, Mustafa. *Yûnus Emre Divânı*. İstanbul: H Yayınları, 2006.

Üstünova, Kerime. *Kutbe'd-dîn İznikî Mukaddime*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2003.